

Laat ouderen over de toekomst stemmen

Erwin Dijkstra¹

Ouderen het kiesrecht ontnemen, of het gewicht van hun stem verminderen, kan binnen de democratische rechtsstaat nimmer de oplossing zijn voor maatschappelijke langetermijnproblemen, zoals de klimaatcrisis. Het algemeen kiesrecht, zoals dit gewaarborgd wordt binnen de rechtsstaat, legitimeert immers onze wet- en regelgeving en het bestuur. Daarnaast fundeert dit recht het probleemoplossend vermogen van onze democratie. Tot slot verzet het liberale mensbeeld, dat ten grondslag ligt aan de huidige democratische rechtsstaat, zich ertegen dat mensen worden teruggebracht tot een groep.

1. Over het graf heen regeren?

Waarom mogen mensen van een zekere leeftijd meestemmen over een toekomst die zij naar alle waarschijnlijkheid niet meer gaan meemaken? Deze verrassende vraag, stevast vergezeld van statistieken waaruit moet blijken dat ouderen anders stemmen dan hun jongere landgenoten, zingt al een aantal jaar rond.² De voornaamste aanleiding om haar te stellen, waren enkele geruchtmakende volksraadplegingen in de Angelsaksische wereld, zoals het Brexit-referendum, de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2016 en de recente Britse verkiezingen.³ In Nederland vormden daarnaast de statenverkiezingen van 2019 een belangrijk startpunt om de gesignaleerde kloof tussen jong en oud te analyseren.⁴ Het ligt in de lijn der verwachting dat juist deze volksraadplegingen een dergelijke vraag oproepen. Niet alleen stemden ouderen door de bank genomen anders dan hun jongere landgenoten, maar hun stemmen bepaalden ook voor een belangrijk deel de politieke koers voor de komende jaren en daarmee de mogelijkheden die ons over tien, twintig of zelfs dertig jaar nog ter beschikking staan om de klimaatcrisis en

andere langetermijnproblemen te lijf te gaan. Diverse opiniemakers en politici – in Nederland met name Philip Huff en Barbara Baarsma en in een internationale context Beppe Grillo en David Willetts – meenden dan ook dat de ouderen met de door hen uitgebrachte stemmen voorbij gingen aan de noden van de jongere generaties en de uitdagingen die de mensheid de komende decennia te wacht-

Ouderen zouden in deze kwesties de toekomst vóór jongeren hebben bepaald, terwijl de gevolgen van hun stemgedrag op hun eigen leven geen of minder vat zullen hebben

Auteur

1. Mr. drs. E. Dijkstra is als docent/onderzoeker verbonden aan de afdeling Encyclopedie van de Rechtswetenschap van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden.

Noten

2. Ph. Huff, 'Ouderen hebben te veel inspraak in een wereld die ze nog kort bewonen', *NRC Handelsblad* 11 september

2019, *Opinie*, p. 18-19; M. de Decker, 'Moeten we bejaarden hun stemrecht afnemen?', *de Morgen* 26 oktober 2019, *deMorgen.be*; M. Veeger, 'We hebben een stemverbod voor ouderen nodig', *RTLZ* 17 februari 2017, *rtlz.nl*.

3. R. Ritzen, 'Graag iets meer respect voor ouderen', *Trouw* 29 november 2019, *Opinie*, p. 28-29; S.O. Becker, 'Who voted for Brexit? A comprehensive district level analysis', *Economic Policy* 2017, 32 (92),

p. 606, 617; F. van Straaten, 'Hadden ze maar eerder geluisterd', *NRC Handelsblad* 26 juni 2016, *In het Nieuws*, p. 6-7; B. Rijlaarsdam, 'Britse jongeren zijn woedend – en de pineut', *NRC Handelsblad* 30 juni 2016, *In het Nieuws*, p. 10-11; H., Gusteron, 'From Brexit to Trump: anthropology and the rise of nationalist populism', *American Ethnologist*, 44 (2), p. 209-214; E. Fawcett, *Liberalism: the life of an idea – 2nd edition*, Princeton: Princeton University

Press 2018, p. 396-397.

4. P. Keppel & S. Ouwerkerk, 'Trump, alweer! Populisme, alweer!', *NRC Handelsblad* 28 december 2019, Het einde van de jaren 10, p. 11; Nieuwsredactie NOS, 'Hoogste opkomst in 30 jaar: wat bracht de kiezer naar het stembureau?', *NOS* 21 maart 2019, *nos.nl*; J. Boschman, 'Elke week in touw voor een beter klimaat', *de Stentor* 8 februari 2019, p. 1.

© Plume Creative / Getty

ten staan.⁵ Ouderen zouden in deze kwesties de toekomst vóór jongeren hebben bepaald, terwijl de gevolgen van hun stemgedrag op hun eigen leven geen of minder vat zullen hebben. Als oplossing werd, onder andere door Huff en Baarsma, gesuggereerd dat het kiesrecht oudere stemgerechtigden op een gegeven moment ontnomen dient te worden of – in een mildere variant – dat hun stem minder zwaar dient mee te wegen.⁶

Ongeacht de uitdagingen van de toekomst, behoort een dergelijke differentiatie van het kiesrecht binnen een democratische rechtsstaat nimmer tot de mogelijkheden. Juist het algemene en daarmee individuele karakter van het kiesrecht binnen onze rechtsstaat, legitimeert het systeem van de democratische rechtsstaat *an sich*. Iedereen kan immers deelnemen aan de besluitvorming – of in ieder geval aan de verkiezing van degenen die de besluiten nemen. Daarnaast vormt de ruimte voor verschillende perspectieven, die het algemeen kiesrecht creëert, de basis voor het probleemoplossend vermogen van de democratie. Beide stellingen zullen hieronder uitgewerkt worden. Tot slot zal ook het liberale mensbeeld worden besproken. Dit mensbeeld veronderstelt namelijk dat geen enkel individu kan worden teruggebracht tot een maatschappelijk relevante groep en verklaart daarmee waarom rechten in de rechtsstaat een individueel karakter hebben en elke stem geacht wordt bij te dragen aan het probleemoplossend vermogen van de democratie.

2. Het rechtsstatelijk belang van een ongedifferentieerd kiesrecht

Allereerst de principiële-juridische vaststelling dat de differentiatie van het kiesrecht naar leeftijd botst met het

individuele karakter van rechten binnen de rechtsstaat. Dit laatste begrip is al geruime tijd het slachtoffer van enige spraakverwarring.⁷ Vooraleer we ons tot het kiesrecht richten moeten we ons dus eerst afvragen wat we bedoelen we met de rechtsstaat en waarom de rechten die deze waarborgt, toekomen aan het elk individu afzonderlijk.

2.1. De rechtsstaat en fundamentele rechten

De kern van de rechtsstaat betreft de beperking van overheidshandelen door het recht.⁸ Dit betekent niet alleen dat de overheid slechts op basis van de wet kan handelen, maar ook dat zij hierbij bepaalde fundamentele rechten, zoals deze verschanst zijn in bijvoorbeeld de Grondwet en mensenrechtenverdragen, in acht dient te nemen – een taak waarop de rechter uiteindelijk toezicht houdt.⁹ Deze rechten garanderen dat het individu een privésfeer geniet waarin zelfs de democratische meerderheid niet zomaar kan ingrijpen.¹⁰ Daarmee hebben deze rechten noodzakelijkerwijs een individueel karakter – zij behoren het individu toe en niet de vele maatschappelijk relevante groepen waartoe deze gerekend kan worden.¹¹ Omdat de overheid dus via het recht dient te handelen en hierbij ten opzichte van al haar burgers bepaalde rechten in acht moet nemen, betekent dit ook dat het van overheidswege privilegiëren van bepaalde individuen of groepen – en daarmee het achterstellen van anderen – uitgesloten is.¹² De rechten die gegarandeerd worden zijn in die zin geen gunst of hulp, maar formele en neutrale regels waar eenieder een beroep op kan doen, ongeacht haar of zijn persoonlijke omstandigheden.¹³ Er worden vele soorten rechten onderscheiden, maar voor ons doel zijn we het meest geïnteresseerd in de

zogenoemde politieke rechten. Deze rechten waarborgen dat eenieder op gelijke wijze kan deelnemen aan het politieke proces – een belangrijke mijlpaal en steunpilaar in dezen is het algemeen kiesrecht.

2.2. Het noodzakelijk individuele karakter van het kiesrecht

Het algemeen kiesrecht voor alle burgers van 18 jaar of ouder, zoals wij dat nu kennen, is zwaar bevochten.¹⁴ In Nederland zou het, vanaf de invoering van het parlementaire stelsel in 1848, nog 69 jaar duren voordat alle mannen – ongeacht hun vermogen of inkomen – mochten stemmen en vervolgens nog twee jaar voordat het kiesrecht werd uitgebreid tot vrouwen.¹⁵ Interessant genoeg draaide deze laatste discussie, eind 19de en begin 20ste eeuw, niet om het recht om te kiezen en gekozen te worden, maar eerder om de geschiktheid van vrouwen hiervoor.¹⁶ Daarnaast vreesden veel politici uit die tijd dat vrouwen ‘verkeerd’ zouden stemmen: vrouwen werden bijvoorbeeld te vredelievend geacht voor de harde wereld van de geopolitiek.¹⁷ Het mag te denken geven dat de echo van deze argumenten tegen het vrouwenkiesrecht, name-

lijk mogelijke ongeschiktheid om te stemmen en de aantijging dat zij verkeerd stemmen, ook doorklinkt in de hierboven besproken voorstellen om het kiesrecht van ouderen te beperken.

Toentertijd wonnen de voorstanders van het algemeen kiesrecht het pleit en sedertdien is dit recht verankerd in onze Grondwet (artikel 4 GW), en in internationale verdragen zoals het Internationaal Verdrag voor Burgerlijke en Politieke Rechten (artikel 25 sub a IVBPR) en het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens (artikel 3 Protocol 1 EVRM).¹⁸ Het morrelen aan het kiesrecht is sindsdien uiterst moeilijk gebleken: ook groepen waarvan het kiesrecht nog steeds omstreden is, zoals mensen die een (zwaar) strafbaar feit hebben gepleegd of geestelijk mindervalide personen, kunnen in het overgrote deel van de gevallen hun stem uitbrengen.¹⁹ Het vastleggen van het algemeen kiesrecht op deze wijze heeft niet alleen te maken met de status van het kiesrecht als fundamenteel recht dat alle burgers toekomt, maar ook met de legitimiteit van het systeem van de democratische rechtsstaat.

De democratische rechtsstaat vindt zijn legitimatie namelijk in het feit dat, in de laatste instantie, een bevolking zichzelf bestuurt.²⁰ Het is daarmee juist de betrokkenheid bij het bestuur via het kiesrecht die mede de rechtsstaat draagt.²¹ Dit zien we ook terug in de strijd om het vrouwenkiesrecht, deze ging net zozeer om de erkenning als volwaardig burger voor de rechtsstaat als de mogelijkheid om te stemmen.²² De noodzaak van een dergelijke betrokkenheid bij het bestuur geldt eveneens voor zaken die sommige maatschappelijke groepen niet aan lijken te gaan. Want ook als men problemen voorbij de gezichtseinder van de oudere generaties aan wil pakken, moeten er menskracht en middelen worden ingezet die in het hier en nu ook een andere bestemming hadden kunnen vinden. Juist met betrekking tot de toekomst kan men binnen de rechtsstaat dus de jeugd – of wat dat betreft de gezonde

Het mag te denken geven dat de echo van deze argumenten tegen het vrouwenkiesrecht ook doorklinkt in de voorstellen om het kiesrecht van ouderen te beperken

5. Huff 2019; B. Baarsma, 'Jongeren hebben de toekomst, geef hen meer te zeggen dan ouderen', *de Volkskrant* 20 augustus 2019, de Volkskrant.nl; De Decker 2019; D. Willets, *The pinch: how the baby boomers took their children's future – and why they should give it back*, Londen: Atlantic Books 2011.

6. Huff 2019, p. 19; Baarsma 2019.

7. W. Voermans, J.H. Gerards, M.L. Emmelink & H.-M.Th.D. ten Napel, *Juridische betekenis en reikwijdte van het begrip 'rechtsstaat' in de jurisprudentie & jurisprudentie van de Raad van State*, Den Haag: Raad van State 2011, p. 25-26.

8. B.R. Rijpkema, 'Democratie als zelfcorrectie revisited: nadere aantekeningen bij de weerbare democratie', in: A. Ellian, G. Molier & B.R. Rijpkema, *De strijd om de democratie: Essays over democratische zelfverdediging*, Amsterdam: Boom 2018, p. 51; P.B. Cliteur & A. Ellian, *A new introduction to jurisprudence: legality, legitimacy and the foundations of the law*, New

York: Routledge 2019, p. 44.

9. E. Jurgens, 'Het verschil tussen rechtsstaat en rule of law', *NTM/NJCM-Bulletin* 2011, 36 (8), p. 871; Cliteur & Ellian, p. 44-45; R. Tinnevelt, 'Referenda en de kwetsbaarheid van de democratische rechtsstaat', in: F.A.M. van den Heuvel & P. Overeem (red.), *Een vitale Rechtsstaat: grondslag, kwetsbaarheid, weerbaarheid*, Nijmegen: Valkhof 2019, p. 61-62.

10. Cliteur & Ellian 2019, p. 48-49, 52; H.-M.Th.D. ten Napel, 'Constitutioneel patriotisme ja, civiele religie nee', in: F.A.M. van den Heuvel & P. Overeem (red.), *Een vitale rechtsstaat: grondslag, kwetsbaarheid, weerbaarheid*, Nijmegen: Valkhof 2019, p. 37.

11. Cliteur & Ellian 2019, p. 52

12. D. Grimm, *Constitutionalism: past, present, and future*, Oxford: Oxford University Press 2016, p. 71, 81.

13. R. Holtmaat, *Grenzen aan gelijkheid*, Den Haag: Boom Juridische uitgeverij 2004, p. 21; K. Lippert-Rasmussen, *Born free and*

equal? A philosophical inquiry into the nature of discrimination, Oxford: Oxford University Press 2014, p. 39.

14. C.W. van der Pot, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht – 15de druk*, Den Haag: Kluwer 2006, p. 328-330.

15. W.J.M. Voermans, *Het verhaal van de grondwet: zoeken naar wij*, Amsterdam: Prometheus 2019, p. 19; F. de Beaufort & P.G.C. van Schie, *De liberale strijd voor vrouwenkiesrecht*, Amsterdam: Boom Uitgevers Amsterdam 2019, p. 15; Van der Pot 2006, p. 329.

16. De Beaufort & Van Schie 2019, p. 218.

17. *Id.*, p. 220.

18. Van der Pot 2006, p. 329.

19. Toch wordt de *margin of appreciation* waarbinnen men criminelen het stemrecht kan ontnemen steeds verder opgerekt door het EHRM en blijft de praktijk van het stemmen met een geestelijke beperking moeizaam, zie: P. van Berlo, 'Annotatie bij: EHRM 21 juli 2016, 63849/09 (Kulinski en Sabev t. Bulgarije)', *Sancties* 2017, 7,

p. 50-54; Brief van de Minister van Binnenlandse Zaken van 20 maart 2018, 31142-82, p. 3.

20. Cliteur & Ellian 2019, p. 40, 42; S. Schaap, 'Van burger tot mens: de kanteling van rechtsbeginselen', in: F.A.M. van den Heuvel & P. Overeem (red.), *Een vitale rechtsstaat: grondslag, kwetsbaarheid, weerbaarheid*, Nijmegen: Valkhof 2019, p. 28

21. Tinnevelt 2019, p. 58; L.A. van Noorloos, *Hate speech revisited: a comparative and historical perspective on hate speech law in the Netherlands and England & Wales*, Morsel: Intersentia 2011, p. 37; B. Verheijen, 'Claude Lefort over democratie, totalitarisme en pluralisme', in: A. Ellian, G. Molier & B.R. Rijpkema, *De strijd om de democratie: essays over democratische zelfverdediging*, Amsterdam: Boom 2018, p. 98.

22. De Beaufort & Van Schie 2019, p. 222.

mensen met medisch en statistisch gezien de langste levensduur – niet privilegeën in het politiek proces door het kiesrecht te differentiëren. Daarmee zouden ouderen, om Cleveringa te parafraseren, onttrokken worden aan het licht van het recht en aldus zou de legitimiteit van de democratische rechtsstaat zelf op het spel staan.²³

3. Claude Lefort en het oplossingsvermogen van democratieën

Differentiëren van het kiesrecht naar leeftijd zou dus botsen met het individuele karakter van rechten binnen de rechtsstaat. Daarnaast zou hiermee ook de unieke wijze waarop de democratie maatschappelijke problemen oplost, worden ondergraven. Voor dit oplossingsvermogen als wezenskenmerk van democratie, zijn aanknopingspunten te vinden in het werk van Karl Popper en George van den Bergh.²⁴ Ik zou, mede in aanvulling daarop, politiek filosoof Claude Lefort als denker van het democratisch oplossingsvermogen willen interpreteren. Lefort verdedigt een radicaal open democratieopvatting: er is geen blauwdruk; geen stip op de horizon waar democraten heen marcheren.²⁵ Daarmee is een democratie bij uitstek gesitueerd om zichzelf bij te sturen, aangezien zij nergens op is vastgelegd, los van de basisstructuur van de rechtsstaat met haar individuele rechten.²⁶ In de praktijk betekent dit dat het debat altijd open ligt: iedereen kan eraan deelnemen en er zal nooit een definitief, onveranderbaar standpunt uitkomen.²⁷ Door dit open debat zijn de opvattingen in een moderne democratie immer in beweging en is er altijd ruimte voor nieuwe ideeën.²⁸ Het algemeen kiesrecht institutionaliseert dit pluralisme.²⁹ Hierdoor heeft elk kiesmoment het potentieel om totaal ander beleid te brengen – nieuwe oplossingen die geen tijdgenoot had kunnen voorzien of die juist hele andere crises betreffen, waarbij onze huidige zorgen verbleken.³⁰

Als men het unieke oplossingsvermogen van de democratie wil behouden, kunnen er dus geen burgers van het kiesrecht uitgesloten worden om een bepaald doel te bereiken – zoals een verondersteld toekomstbestendige verkiezingsuitslag in de Angelsaksische wereld of het redden van de planeet.³¹ Juist met het oog op dergelijke uitdagingen hebben we de inbreng van elke burger nodig – oud en jong. In die zin beschermt de waarborg van het kiesrecht binnen de rechtsstaat de democratie, die op haar beurt het bestaande pluralisme aan ideeën en oplossingen voor de toekomst cultiveert.³²

Als men het unieke oplossingsvermogen van de democratie wil behouden kunnen er geen burgers van het kiesrecht uitgesloten worden om een bepaald doel te bereiken

4. Hannah Arendt en het liberale mensbeeld

Het uiteindelijke fundament onder de hierboven besproken rechtsstatelijke en de democratische argumenten voor het algemeen kiesrecht is het liberale mensbeeld.³³ Zowel de rechtsstaat als de moderne democratie zijn gebaseerd op de drie Verlichtingswaarden: vrijheid, gelijkheid en broederschap.³⁴ Met de omarming van deze waarden ontstond ook de discussie over het mensbeeld waarvan we binnen een democratische rechtsstaat moeten uitgaan.³⁵ Wat kenmerkt de mensen die de democratische rechtsstaat bewonen en welke gevolgen moet dit hebben voor de inrichting van onze maatschappij? Volgens Hannah Arendt zou vrijheid het bepalende aspect moeten zijn van dit mensbeeld, meer specifiek de vrijheid die ieder mens bezit om van overtuiging te veranderen en zijn eigen standpunt te bepalen.³⁶ Als de democratische rechtsstaat uitgaat van een mensbeeld waarbij haar burgers op die manier vrij zijn, kunnen we verklaren waarom elk individu via het algemeen kiesrecht bij het bestuur moet worden betrokken, wil dit legitiem zijn, en aldus de oplossingen voor maatschappelijke problemen mede dient te bepalen.

Hoe Arendt tot deze invulling van het notoir vage begrip vrijheid komt en waarom dit idee de bovenstaande conclusies over het algemeen kiesrecht en het probleemoplossend vermogen van democratieën rechtvaardigt, vinden we in het essay 'Wat is vrijheid'.³⁷ Zij poneert hier als belangrijkste eigenschap van de menselijke conditie het feit dat ieder mens zichzelf altijd opnieuw kan uitvinden.³⁸ Als mensen zijn wij dus niet louter onderworpen aan de causaliteit: wij hoeven niet iets te vinden of te willen omdat wij in een bepaalde tijd of op een bepaalde plek zijn geboren, dan wel omdat we tot een bepaalde klasse, geslacht of leeftijdsgroep behoren.³⁹ Dientengevolge behoort de voornoemde vrijheid om het eigen standpunt te bepalen toe aan het individu, los van de groepen waar men naar eigen zeggen toe behoort of waarbij men op grond van relevante maatschappelijke kenmerken kan worden ingedeeld. Daarnaast hoeven we ons niet vast te leggen: het individu – en daarmee het electoraat – kan altijd weer van gedachten veranderen.⁴⁰ Het is deze onvoorspelbare vrijheid waarmee de mens tussen alle toevalligheden de geschiedenis vormgeeft.⁴¹ Het is deze mogelijkheid om tot nieuwe inzichten te komen, waarmee wij oplossingen aandragen voor maatschappelijke problemen, deze oplossingen evalueren en – indien nodig – vervangen.⁴² Dankzij deze menselijke vrijheid dragen dus alle stemmen bij aan het probleemoplossend vermogen van democratieën. Er is echter wel een publieke ruimte nodig waarbinnen al deze stemmen een plek vinden.⁴³ Het algemeen kiesrecht biedt deze ruimte.

Resumerend kunnen we stellen dat de oplossing voor langetermijnproblemen niet ligt in het beperken van de vrijheid van mensen om oplossingen aan te dragen.⁴⁴ Zelfs niet wanneer, zoals in het geval van de klimaatcrisis, de ernst van het probleem onomstotelijk lijkt en de oplossingen volgens velen voor de hand liggen. Met Arendts invulling van vrijheid als het belangrijkste aspect van het liberale mensbeeld bij de hand, kunnen we namelijk vaststellen dat geen van ons kan worden gereduceerd tot de relevante maatschappelijke groepen waartoe wij behoren. Zelfs niet onze leeftijdscategorie. Want uiteindelijk zijn

het al die unieke mensen – jong én oud – die het potentieel hebben om de problemen van onze tijd te bezweren.⁴⁵

5. Conclusie: het kwetsbare kiesrecht

De uitdagingen van de toekomst mogen dan vervaarlijk lijken, maar rechtvaardigen zij ook de differentiatie van het kiesrecht? De situatie van de suffragettes, die aan het begin van de vorige eeuw streidden voor het algemeen kiesrecht, was immers net zozeer penibel.⁴⁶ Maar ook recenter zien we hoe al te gemakkelijk groepen mensen worden buitengesloten en welke arglistige rol het kiesrecht hierbij kan spelen. Bijvoorbeeld in de Verenigde Staten gaat de maatschappelijke achterstelling van minderheden wederom gepaard met de beperking van hun toegang tot het stembokje.⁴⁷ Met de harde strijd om het kiesrecht en de huidige kwetsbaarheid van dit recht – waarvan ook de oproepen om ouderen (gedeeltelijk) uit te sluiten getuigen – in ons achterhoofd, zullen we nogmaals opsommen waarom men zo min mogelijk aan dit recht dient te sleutelen in een democratische rechtsstaat. Ten eerste hebben rechten binnen de rechtsstaat noodzakelijkerwijs een individueel karakter. Het differentiëren van het kiesrecht langs de lat van maatschappelijk relevante groepskenmerken zal daarmee de legitimiteit van het systeem *an sich* ondergraven. Ten tweede komt de unieke mogelijkheid van de democratie om oplossingen voor huidige en toekomstige problemen te formuleren, voort uit het feit dat alle stemmen tellen en er op elk kiesmoment in principe een hele andere koers kan worden uitgezet. Ten derde gaat het liberale mensbeeld, zoals dit onder andere ingevuld werd door Hannah Arendt, ervan uit dat elk mens zijn

eigen weg kiest. Er is dus geen sprake van dé ouderenstem en daar kunnen we de individuele mens van een zekere leeftijd dan ook niet op afrekenen.

Is dat dan de oplossing, alles bij het oude houden en hopen op het beste? Er zijn natuurlijk alternatieve oplossingen te bedenken. Aan de ene kant ziet men organisaties als Urgenda, die de uitdagingen van de toekomst proberen te koppelen aan de reeds bestaande mensenrechtencatalogussen en ze zo onttrekken aan de politieke sfeer.⁴⁸ Aan de andere kant hoort men stemmen die juist pleiten voor meer democratie inzake dergelijke kwesties.⁴⁹ Een elegante tussenweg vinden we in de recentelijk door Bastiaan Rijpkema voorgestelde Toekomstkamer, die de huidige Eerste Kamer zou komen te vervangen.⁵⁰ Dit door loting samengestelde – en daarmee niet-partijpolitieke – orgaan zou vervolgens de taak hebben om wetten uit de Tweede Kamer, waarbij een lange(re) termijnperspectief noodzakelijk is, te behandelen. Die Tweede Kamer houdt daarbij wel het primaat: op initiatief van dertig of meer Tweede Kamerleden kan een voorstel naar de Toekomstkamer doorgestuurd worden.

We staan op de drempel van het nieuwe decennium. Hoewel het in deze bizarre tijden van (gedeeltelijke) lockdown alweer heel lang geleden schijnt, was het slechts vier maanden terug dat er drie – of zelfs vier – generaties aan tafel zaten om gezamenlijk het einde van de jaren '10 te vieren. Laat ons, met dit beeld voor ogen, daarom vooral onthouden dat iedereen een aandeel in de problemen én de oplossingen van de toekomst heeft. Ook degenen die de wereld van morgen wellicht niet meer zullen kennen. •

23. R.P. Cleveringa, *Inleidende colleges, uitgesproken door den decaan van de juridische faculteit der rijksuniversiteit Leiden, bij den aanvang van den academische cursus in den jaren 1939, 1940, 1945 en 1946*, Leiden: Universitaire Pers Leiden 1946, p. 19; W. Veraart, 'Een visioen van groot licht': de rechtsstaat als toetsingskader', in: F.A.M. van den Heuvel & P. Overeem (red.), *Een vitale rechtsstaat: grondslag, kwetsbaarheid, weerbaarheid*, Nijmegen: Valkhof 2019, p. 90, 99.

24. Zie uitgebreid: B.R. Rijpkema, *Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam 2015. Zie in de specifieke context van democratie, zelfcorrigerend vermogen en de lange termijn ook: B.R. Rijpkema, 'Vervang de Eerste Kamer door een Toekomstkamer', *NRC Handelsblad* 23 december 2019, *Opinie*, p. 18.

25. Verheijen 2018, p. 110.

26. *Id.*; A. Ellian & B.R. Rijpkema, 'Weerbare democratie: lessen uit het denken van Claude Lefort en Karl Popper', *Ethische Perspectieven* 2017, 27 (2), p. 134; C.

Lefort, *Wat is politiek?*, Amsterdam: Boom 2016, p. 103, 115, 327. Voor scepsis over deze uniciteit, zie: J. Doomen, 'Het anti-democratische karakter van "militante democratie"', in: A. Ellian, G. Molier & B.R. Rijpkema, *De strijd om de democratie: Essays over democratische zelfverdediging*, Amsterdam: Boom 2018, p. 153.

27. Lefort 2016, p. 328; P. van de Wiel & B. Verheijen, 'Inleiding – wat is politiek?', in: C. Lefort, *Wat is politiek?*, Amsterdam: Boom, p. 25; Verheijen 2018, p. 106, 109; Doomen 2018, p. 140.

28. P. Rosanvallon, 'The test of the political: a conversation with Claude Lefort', *Constellations: An International Journal of Critical and Democratic Theory* 2012, 19 (1), p. 10; Verheijen 2018, p. 108.

29. Lefort 2016, p. 97-98.

30. *Id.*, p. 118; Doomen 2018, p. 146-147.

31. Rijpkema 2018, p. 40-41.

32. Tinnevelt 2019, p. 60; Verheijen 2018, p. 109.

33. Cliteur & Ellian 2019, p. 196.

34. M. Loughlin, *Foundations of public law*, Oxford: Oxford University Press 2010,

p. 312, 318-319.

35. M. Freedman, *Liberalism: a very short introduction*, Oxford: Oxford University Press 2015, p. 37-39, 60-62.

36. H. Arendt, *Between past and future*, New York: Penguin Books 2006, p. 144-145, 149, 154; M. Morgan, 'Hannah Arendt and the "freedom" to think', *Journal of Educational Administration and History* 2016, 48 (2), p. 4.

37. Arendt 2006, p. 142-169; Cliteur & Ellian 2019, p. 21.

38. Arendt 2006, p. 166.

39. *Id.*, p. 142.

40. Rijpkema 2018, p. 38.

41. Arendt 2006, p. 168.

42. *Id.*, p. 169; Doomen 2018, p. 149.

43. Arendt 2006 p. 147, 149; Morgan 2016, p. 3.

44. Arendt 2006, p. 148.

45. Tinnevelt 2019, p. 65.

46. A.C. Grayling, *Towards the light: the story of the struggles for liberty and rights that made the modern west*, London: Bloomsbury 2014, p. 192-196; De Beaufort & Van Schie 2019, p. 14.

47. D. Cottrell, M.C. Herron, J.M. Rodriguez & D.A. Smith, 'Mortality, incarceration, and African American disenfranchisement in the contemporary United States', *American Politics Research* 2018, 47 (2), p. 195, 197-199.

48. H. van Santen, 'Hoogste rechter dwingt kabinet tot meer CO₂-reductie', *NRC Handelsblad* 20 december 2019, Voorpagina, p. 1; R. Schutgens, 'Urgenda en de trias: enkele staatsrechtelijke kanttekeningen bij het geruchtmakende klimaatvonnis van de Haagse rechter', *NJB* 2015/1675, afl. 33, p. 2276-2277. Voor het tegengeluid dat de rechter de politiek slechts aan politieke besluiten bindt, zie: T. Bleeker, K. van den Bos & R. Rijnhout, 'Urgenda-arrest: rechter deed wat hij moest doen', *NRC.NEXT* 16 januari 2020, *Opinie*, p. 18.

49. J. Backer & M. Smits, 'Op naar een slagvaardige participatiedemocratie', *de Volkskrant* 17 januari 2020, *Opinie & Debat*, p. 23.

50. Rijpkema 2019, p. 18.